

Міграція сільського населення до Харкова (1943-1959 рр.)

ІВАНОВ С. Ю.

Іванов Станіслав. Міграція сільського населення в Харків (1943-1959 гг.). В статті на основі опублікованих документів, статистических даних, архивних матеріалів робиться спроба прослідити міграцію сільського населення в Харків. Показані форми міграції, зміни численності населення Харкова в 1943-1959 гг. Визначено роль маятникової міграції в поповненні трудових ресурсів міста.

Ключевые слова: міграція, міські трудові резерви, сільське населення

Ivanov Stanislav. Migration of rural population to Kharkiv (1943-1959).

The attempt to trace migration of rural population to Kharkiv on the basis of published documents, statistical data, archive materials is made in this article. Forms of migration, changes in the number of inhabitants of Kharkiv 1943-1959 are shown. The role of "shuttle" migration in enlarging urban man power is determined.

Key words: migration, urban manpower, rural population

Харків – один із найбільших промислових, наукових і культурних центрів України. Подібно до інших великих міст він є центром притягування значної маси населення, яке формується як завдяки природному приросту, так і міграції з сільської місцевості. Міграція населення складне соціально-економічне явище, обумовлене різними причинами і вимагає всебічного і поглибленого вивчення.

Дослідження й аналіз міграційних процесів, в тому числі і «село-місто», визначаються не тільки теоретичними, але й практичними проблемами – врахуванням балансу трудових ресурсів, плануванням житлового будівництва, розрахунками органів освіти, охорони здоров'я, торгівлі тощо. Проблема міграції привертала увагу як радянських, так і сучасних дослідників. В радянській історіографії переважали праці з даної проблеми в яких міграційні процеси висвітлювались в цілому по СРСР^{1,2,3,4,5}. Серед досліджень присвячених міграції населення в Україні в повоєнні часи, особливий інтерес мають праці І. І. Винниченка⁶, М. В. Курмана⁷, А. Г. Вишневського⁸, В. І. Товкуна⁹, М. М. Христюк, Р. Є. Любарського¹⁰, С. М. Тимченка, М. В. Кириченка¹¹, Т. Р. Заріхти¹² та інших.

Особливістю вивчення проблеми міграції є те, що її активніше вивчають демографи, економгеографи, соціологи, статистики, економісти тощо. Між тим кожна з цих наук цікавить, як правило, тільки одна зі сторін цієї проблеми. В цих умовах важливим є всебічне, комплексне вивчення міграції населення до великих міст. Необхідно дослідити величину і структуру міграційних потоків, встановити зв'язок міграції з професійним і галузевим рухом робочої сили, природним і соціальним рухом населення. Особливої уваги заслуговують форми міграції (постійна, маятникова, сезонна, навчальна), їх регіональні особливості, вплив міграції на економічні, соціальні, демографічні, етнічні та інші процеси, що притаманні великим містам, серед яких є і Харків. Між тим проблеми міграційних процесів сільського населення до великих промислових міст, в тому числі і до Харкова, ще не знайшли належного висвітлення в історіографії. В даній статті робиться спроба простежити причини, форми міграційних рухів до Харкова, показати зміни чисельності мігрантів в повоєнні роки, місце маятникових мігрантів в загальному міграційному русі.

Друга світова війна завдала Україні великих втрат. Міста і села лежали в руїнах. Не минуло лихо і Харків, зруйновані були харківські індустріальні велетні: тракторний, паровозобудівний, «Серп і молот», турбогенераторний, електромеханічний та інші заводи. Особливо постраждало від німецько-фашистської окупації населення Харкова. Якщо напередодні війни в місті мешкало понад 900 тис. осіб, то на день його визволення кількість мешканців не перевищувала 190 тис. чоловік¹³. Велика кількість населення була мобілізована до Червоної Армії, лише протягом липня-грудня 1941 року було мобілізовано 154 тис. чоловік, евакуйовано на схід до 400 тис. осіб, 164 тис. мешканців Харкова було вивезено на роботи в Німеччину¹³. З перших днів визволення Харкова зусилля були зосереджені перед усім на відбудові промисловості, транспорту, житла. Перш за все із жителів міста та області були сформовані групи мінерів для розмінування житлових будинків, заводських цехів. Необхідно було терміново відбудовувати залізничне сполучення, міські електричні станції тощо. Уже на п'ятий день після звільнення міста сюди почали прибувати ешелони з людьми, продовольством, будівельними матеріалами. Поступово налагоджувалося постачання населення харчами і промисловими товарами.

З кінця вересня 1943 року на підприємствах міста розпочалася реєстрація робітників і службовців. Так, на ХЕМЗі на початок вересня було взято на облік і приступило до роботи 572 чол. На велосипедному заводі наприкінці серпня 1943 року працювало 150 робітників, почали діяти цехи авіаційного заводу, механічні майстерні ХТЗ.¹⁴ Ці та ряд інших підприємств міста налагоджували виробництво для потреб фронту. Усього наприкінці 1943 року у Харкові відновили роботу 171 промислове підприємство на яких працювало 52 тис. робітників та

інженерно-технічних працівників¹⁵. Цьому, в значній мірі, сприяло рішення Державного Комітету Оборони СРСР від 7 вересня 1943 року «Про невідкладну допомогу місту Харкову» на відбудову промисловості і забезпечення робочою силою¹⁶.

Відновлення виробництва потребувало збільшення працездатного населення в місті. Воно поповнювалося за рахунок повернення мешканців міста, які в період окупації його покинули, а також за рахунок населення з сільської місцевості, що прибувало на роботу в місто. У жовтні 1943 року у Харкові вже нараховувалось 309 тис. чоловік¹⁷.

Перші підсумки відбудови міста були розглянуті на XIII сесії Харківської міської Ради депутатів трудящих 1-го скликання у грудні 1943 року. Розглядалося одне питання: «Про відбудову міського господарства міста Харкова»¹⁷. До Харкова надходила значна допомога з усіх кінців країни. Наприкінці 1943 року і протягом 1944 року до міста прибувало обладнання для підприємств машинобудування, будівельний матеріал (цемент, покрівельне залізо, скло, деревина тощо), а також продовольчі товари. Щоб забезпечити підприємства кваліфікованою робочою силою вже наприкінці 1943 року на ряді підприємств: ХТЗ, ХЕМЗ, заводу № 75 та інших почали діяти ремісничі училища, школи ФЗН(фабрично-заводського навчання). Серед молоді було багато представників з сільської місцевості, які були направлені сюди за оргнабором. Проте він проходив з великими труднощами, адже чоловіків працездатного віку було замало, тому для виконання різних будівельних робіт у Харкові активно залучали жінок. Зростав механічний приріст населення Харкова тільки з кінця вересня по 1 листопада 1943 року він становив – 11288 осіб¹⁸.

Ставали до ладу нові підприємства, лише у 1944 році відновили роботу 247 промислових підприємств¹⁸. В умовах війни підприємства міста особливо завод №75 (Малишева), ХТЗ, турбінний, авіаційний розширювали виробничі площі цехів, збільшували обсяги виробництва бойової техніки, боеприпасів для армії. З кінця травня 1945 року поступово скорочувалось виробництво військової техніки і почався перехід підприємств на випуск мирної продукції. З 1945 року механічний приріст населення Харкова, відбувався завдяки демобілізованим із армії, репатрійованим, реєвакційованим та прибулим із сусідніх областей на роботу та навчання, системи оргнаборів. В 1945 р. у місті працювало 600 промислових підприємств. З року в рік у досліджувані роки збільшувалась кількість населення міста Харкова. Протягом 1946 року до Харкова прибуло 44876 осіб, серед них працездатного населення 36395 осіб. Отже, механічний приріст населення Харкова становив 16791 чол., серед них працездатних 13453 чол.¹⁹ Зауважимо, що зростання прибулого населення спостерігалось у першій половині року (січень-червень), а з липня місяця відбувається значний відтік населення з міста. Так, якщо у січні 1946 року

механічний приріст населення міста складав 5939 осіб, у травні – 1285 осіб, а у червні – 1180 осіб, то у липні він становив – 622 особи, а у серпні лише 255 осіб.²⁰ Можна припустити, що в літні місяці значна частина населення поверталася в свої села на сільськогосподарські роботи. Це була так звана сезонна міграція сільського населення до Харкова. У другій половині 40-х років став до ладу ряд інших підприємств міста. Так, у 1946 році почав працювати завод тепловозного електрообладнання (Електроважмаш), Плитковий завод, у 1947 році став до ладу 8-й Державний підшипниковий завод, повністю був відбудований завод транспортного машинобудування (нині завод ім. Малишева). В 1948 році з руїн було піднято 380 підприємств міста і промисловість Харкова досягла повоєнного рівня.²¹ Продовжувався природний приріст населення, зокрема у 1948 р. він становив 0,7 тис. чол., а у 1949 р. 14,6 тис.²² Це відбувалось за рахунок збільшення народжуваності і зменшення смертності населення. Проте проблема трудових ресурсів, як і в попередні роки вирішувалась здебільшого за рахунок прибуття до міста населення зі сільської місцевості.

Між тим відбувалась велика плинність робітників, особливо молоді. Наприклад, на ХТЗ у 1947 році було прийнято 5366 чоловік, а звільнено 3285 чоловік, на Південній залізниці відповідно 12 і 13 тисяч чоловік, значна частина робітників самовільно залишала підприємства²³. І це при тому, що ще діяв указ РНК СРСР 1940 року про заборону самовільного виходу робітників і службовців з підприємств і установ, він передбачав судову відповідальність.

Причинами високої плинності робочої сили були перш за все, низька заробітна плата, важкі умови праці, відсутність, або погане обладнання гуртожитків та їх перенаселення, продовольчі проблеми в період голоду 1946-1947 років, відсутність можливості навчання тощо. Проте, чисельність населення Харкова продовжувала збільшуватися. На кінець 1948 року кількість прибулих становила 84929 осіб працездатного населення.²⁴ Найбільше прибуло у вересні та жовтні місяці. Наприклад, у вересні – 10549 осіб, у жовтні – 9862 особи, в той час коли в літні місяці – травень – серпень було скорочення і складало, у травні 5480 і 5787 осіб у серпні.²⁵

Джерелом поповнення трудових ресурсів міста у 40-х роках була переважно сільська молодь з Харківської та сусідніх областей. Так, у 1948 році із Харківської області прибуло – 548 чоловік, Полтавської області – 415 чол., Сумської – 440 чол., а також з Курської області – 520 чол.²⁶ В основному ці області і були постачальниками робочої сили на підприємства та установи міста. Отже, якщо за 1948 рік прибуло всього населення до Харкова 92090 осіб, то вибуло 63545, що свідчить про значний механічний приріст населення.²⁷ Приблизно така ситуація спостерігалася і в інші роки. Крім того, у місто прибувала і молодь на навчання. Так, лише в 1949 р. обласним управлінням трудових резервів з Харківської області було набрано у ремісничі училища 2989 чол., в

школи ФЗН 2939 чол.²⁸ Особливо збільшилось населення міста у 1950 році, коли став до ладу тракторозбиральний завод. Чисельність населення Харкова у 1950 р. складала 716127 осіб²⁹.

Велику роботу по забезпеченню підприємств Харкова робочою силою проводили через систему оргнабору. У ці роки ця робота проводилася у Полтавській, Сумській, Житомирській, Кам'янець – Подільській та інших областях України.

Значну частину сільських мігрантів складали так звані маятникові мігранти. Харківська міська агломерація – типовий приклад взаємопов'язаного розселення, коли є центр трудового тяготіння – Харків і навколишні приміські поселення, мешканці яких здебільшого працювали в місті. Саме це і породжує так звану «маятникову міграцію»- зранку в місто на роботу, у вечірї додому у приміській селища. Зауважимо, що найбільше маятникових мігрантів працювало на промислових підприємствах і транспорті. Дані на 1959 рік свідчать, про питому вагу цих маятникових мігрантів. Зокрема, металурги, металісти, ливарники становили 23,8%, деревообробники – 8,4%, текстильники, шевці, чинбарі – 31,2%, залізничники – 41,7%, вантажники, некваліфікована робоча сила – 37,6%.³⁰ Від всіх робітників Харкова питома вага маятникових мігрантів найбільшою була в галузях, що не потребують кваліфікованої праці, це здебільшого будівництво, вантажні роботи тощо.

Переважає більшість маятникових мігрантів – 98,9% мешкали у найближчих до Харкова районах. Так, доля маятникових мігрантів Дергачівського району складала 23,4% до всього населення району, Харківського району – 23,2%, Чугуївського району – 12,2%, Зміївського – 11,6%, Балаклівського - 6,0%, Ново-Водолажського – 8,5%, Золочівського – 7,3%, Валківського – 5,9%.³¹ Отже, чим ближче до Харкова, тим активнішою була маятникова міграція. Велике значення має залізничне сполучення, адже питома вага маятникових мігрантів була особливо високою з населених пунктів розташованих вздовж залізниці.

З метою вивчення складу маятникових мігрантів працюючих у Харкові при проведенні перепису населення в 1959 році була проведена статистична розробка даних працюючих на підприємствах і установах міста, проживаючих за його межами. Таким чином були встановлені розміри маятнкової міграції. За цими даними, у місті нараховувалося 106,5 тис. маятникових мігрантів.³²

За даними 1959 року в приміських зонах у радіусі до 70 кілометрів навколо Харкова було від 26,5% до 63,5% маятникових міграцій.³²

Щодо статево-вікового складу мігрантів, то в досліджувані роки переважали чоловіки.

Отже, за розглянутий період населення Харкова значно зросло. У серпні 1943 р. воно складало 192,3 тис., у 1945 р. – 459,3 тис., у 1950р. – 718,2 тис., а у 1959 р. населення міста досягло довоєнного рівня 930

тис.¹⁹ Джерелами поповнення населення були як внутрішньо регіональна, так і міжрегіональна міграція. Найбільш активними постачальниками механічного приросту населення до Харкова, зокрема по оргнабору робочої сили, направлення сільської молоді на навчання у вузах, технікумах, до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, були райони Харківської області, а також інших областей України. Основними причинами відходу сільського населення до Харкова були: складні умови життя, незначний вибір місця роботи, погане медичне обслуговування, незадовільні культурно – побутові умови, відсутність перспектив для молоді, бажання отримати вищу чи середню спеціальну освіту, покращити своє матеріальне становище, задовольнити свої духовні потреби тощо.

Примітки:

- ¹ *Вечкалов Г. С.* Миграция трудовых ресурсов в СССР. – Л., 1981.
- ² *Корель Л. В.* Перемещение населения между городом и селом в условиях урбанизации. – Новосибирск, 1982. – 192 С.
- ³ *Кутафьев Э. С., Москалева Н. И.* и др. Миграция сельского населения (в центральном экономическом районе). Под. Ред. В. С. Немченко. – М., 1971. – 83 С.
- ⁴ *Сонин А. Я.* Актуальные проблемы использования рабочей силы в СССР. – М., 1965. – 303 С. Развитие народонаселения: Экономический аспект: Сборник работ. – М., 1980. – 351 С.
- ⁵ *Социальные проблемы миграции.* / Отв. Ред. Л. Л. Рыбаковский. – М., 1976. – 203 С.
- ⁶ *Винниченко І. І.* Міграційні процеси 2-ї пол. 40-х – початку 90-х рр. //Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992. – 163 С.
- ⁷ *Курман М. В., Вишневський А. Г.* О некоторых демографических аспектах развития городской агломерации. Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. Вып. III. – М., 1968. – С. 158.
- ⁸ *Вишневский А. Г.* Особенности загородного расселения в Харьковской городской агломерации. Градостроительство. Вопросы расселения. – К., 1966. – С. 63-65.
- ⁹ *Товкун В. І.* Особливості міграції населення Української РСР у 1959-1963 рр. Український історичний журнал № 4. – 1966. – С. 49-56.
- ¹⁰ *Христюк Н. М., Любарський Р. Э.* Транспорт в системе мест Харьковской агломерации, там же С. 73-79.
- ¹¹ *Тимченко С. М., Кириченко М. В.,* Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х років ХХст. //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. –1997. – Вип. 2. – С. 169-177.
- ¹² *Заріхта Т. Р.* До питання про міграцію сільської молоді. // Демографічні дослідження. Вип. 2. – К. – 1971. – С. 192-197.

- ¹³ *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Х., 2004. – С. 19.
- ¹⁴ *Очерки истории Харьковского электромеханического завода.* 4.2. – Х., 1965. – С. 136.
- ¹⁵ *Історія міста Харкова ХХ століття.* – Х., 2004. – С. 360-361.
- ¹⁶ *ДАХО. Ф. Р. -408.-оп.-11.-Спр.1.* Арк.233.
- ¹⁷ *Історія міста Харкова ХХ століття.* – Х., 2004. – С. 366,388.
- ¹⁸ *ДАХО. Ф. Р. -408.-оп.-11.-Спр.9.* Арк.1-4.
- ¹⁹ *Харків.* Коротка довідкова книга. Х., 1976. С. 43-44.
- ²⁰ *ДАХО. Ф. Р. -3858.-оп.-5.-Спр.89.* Арк.27.
- ²¹ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 126.* Арк.5.
- ²² *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 620.* Арк.2.
- ²³ *ДАХО. Ф. Р. -оп.4.-Спр.1.-Арк.21.*
- ²⁴ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 1247.* Арк.3,4,5.
- ²⁵ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 1247.* Арк.8-9.
- ²⁶ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 2003.* Арк.4.
- ²⁷ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. -С. 14.*
- ²⁸ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-5.ед. хр. 6807.* Арк.7,8.
- ²⁹ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 1959.* Арк.2.
- ³⁰ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр.-С. 7.*
- ³¹ *ДАХО. Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр.-С. 10.*
- ³² *Курман М. В., Вишневський А. Г.* О некоторых демографических аспектах развития городской агломерации. Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. Вып. III. – М., 1968. – С. 161-162.